

ΜΕ ΤΟ ΣΠΑΘΙ ΣΤΟ ΧΕΡΙ ΚΑΙ ΜΕ ΤΟ ΤΟΥΦΕΚΙ. Ο ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ¹

Αλέξης Πολίτης

Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Πιστεύω πως για να καταλάβουμε το φαινόμενο της ελληνική επανάσταση πρέπει ακριβώς να το εντάξουμε στην ευρύτερη ευρωπαϊκή ιστορία. Δεν είναι ένα απομονωμένο ελληνικό φαινόμενο, δεν είναι κάτι που συνέβη μόνο στην Ελλάδα· όλος ο ευρωπαϊκός 19^{ος} αιώνας είναι ο αιώνας των εθνικών επαναστάσεων, ο «αιώνας των εθνικισμών». Η ελληνική επανάσταση είναι ίσως η πρώτη που πετυχαίνει, όχι όμως κι η πρώτη που ξεσπά. Μια τέτοια οπτική βέβαια, το να βλέπουμε την ιστορία μας σαν ένα κομμάτι μιας ευρύτερης διαδικασίας, σημαίνει ότι αποδεχόμαστε ορισμένα δεδομένα, που συνήθως δεν είμαστε πρόθυμοι να το κάνουμε. Όπως κι οι άλλοι λαοί, έτσι κι εμείς οι Έλληνες θέλουμε να νομίζουμε ότι είμαστε διαφορετικοί σε όλα, κι όχι ότι βρισκόμαστε σ' ένα ρεύμα που προχωράει προς κάποιες κατευθύνσεις τις οποίες δεν τις ορίζουμε πάντα εμείς.

Λοιπόν, ας πιάσουμε το νήμα από την αρχή. Ένα κεντρικό ερώτημα για την Επανάσταση είναι, πώς οργανώθηκε, πού στηρίχθηκε, γιατί, τελικά, πέτυχε. Αυτό που θα προσπαθήσω να υποστηρίξω είναι πως η Επανάσταση πέτυχε, διότι νίκησε, όχι τόσο στο στρατιωτικό, όσο στο πολιτικό επίπεδο. Πέτυχε επειδή οι τρεις μεγάλες Δυνάμεις, Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, παρενέβησαν σε μια κρίσιμη καμπή του Αγώνα, σε μια στιγμή ήττας για την Ελλάδα, εκεί στις αρχές του 1827, έναν χρόνο μετά την ηρωική Έξοδο του Μεσολογγίου –που ήταν όμως ήττα στον πόλεμο–, και πίεσαν, όχι μόνο πολιτικά αλλά και στρατιωτικά τον Σουλτάνο, και τον υποχρέωσαν ενώ ήταν νικητής, έμοιαζε νικητής, να αποδεχθεί την ελληνική ανεξαρτησία.

Ξέρουμε βέβαια πως και οι τρεις αυτές δυνάμεις, όπως και όλες οι ηγεσίες των ευρωπαϊκών κρατών, στο πνεύμα της Ιεράς Συμμαχίας, στάθηκαν στην αρχή, το 1821, απολύτως εχθρικές προς τους εξεγερμένους, και καταδίκασαν ρητά την Επανάσταση. Τί έγινε λοιπόν, πως αντιστράφηκε το κλίμα; Προφανώς επηρέασαν και οι στρατιωτικές νίκες, που στην αρχή ήταν πολλές και εντυπωσιακές, αλλά νομίζω κάτι άλλο έπαιξε πολύ σημαντικότερο ρόλο, όχι οι μάχες, τα όπλα, παρά οι αντοχές των αμάχων. Δηλαδή, όποτε πλησίαζαν, όποτε νικούσαν, όποτε προχωρούσαν οι Τούρκοι, οι άμαχοι δεν υπογράφανε τα χαρτιά που τους στέλνανε οι οθωμανικές αρχές να υπογράψουν, ότι υποτάσσονταν (ράι Μπογιουρντιά, τα έλεγαν), αλλά κατέφευγαν στα δάση, στα βουνά, στις σπηλιές, κρυβόντουσαν, χανόντουσαν στις «αποκλείστρες» όπως λεγόντουσαν μερικές περιοχές που μπορούσαν εύκολα να φυλαχτούνε και να μην εισχωρήσουν εκεί οι Τούρκοι, και, λοιπόν το «Ελευθερία ή Θάνατος» ήταν μια στάση που την τηρούσαν όχι μόνο οι πολεμιστές, αλλά και το σύνολο του πληθυσμού, γέροντες, γριές, γυναίκες, παιδιά, αλλά και κάθε είδους άμαχοι, καθώς δεν

¹ Διαδικτυακή διάλεξη – Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Ιονίου Πανεπιστημίου, 5 Νοεμβρίου 2021 και ώρα 19.00.

είχαν πάρει όλοι τα όπλα. Αυτό κυρίως γιατί επηρέασε ένα ακόμη φαινόμενο που θα το δούμε αμέσως παρακάτω.

Αλλάζουν λοιπόν στάση οι τρεις μεγάλες Δυνάμεις επειδή διαβλέπουν ότι ακόμα κι αν ηττηθούν στρατιωτικά οι επαναστάτες, ακόμα κι αν επιβάλει τη θέλησή του ο Σουλτάνος, ο τόπος θα ξαναξεσηκωθεί σε λίγο· μπορεί να λουφάξει για ένα ορισμένο διάστημα, αλλά έγινε φανερό ότι οι Έλληνες έχουν αποφασίσει να ανεξαρτητοποιηθούν. Ένα αυτό. Το διάστημα ως το 1827 είναι έξι ολόκληρα χρόνια αναταραχής στη νότια πλευρά της Βαλκανικής χερσονήσου και –να το προσέξουμε, καθώς είναι πολύ σημαντικό– και στο Αιγαίο, που σημαίνει ότι το εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου δεν διεξάγεται κανονικά. Και τί τους ενδιαφέρει, Άγγλους, Γάλλους, το εμπόριο της ανατολικής Μεσογείου; Τους ενδιαφέρει γιατί το ασκούσαν οι ίδιοι σε πολύ μεγάλο βαθμό, και τους Ρώσους ακόμα πιο πολύ, γιατί μέσα από το Αιγαίο περνούσαν όλα τα καράβια που, φορτωμένα σάρι, τροφοδοτούσαν τα λιμάνια της Ιταλίας, της Γαλλίας, της Αγγλίας. Και φτηνό σάρι σημαίνει φτηνά μεροκάματα, δηλαδή μεγαλύτερες δυνατότητες ανάπτυξης της κοινωνίας. Πλάι στο σάρι, όλα τα προϊόντα της Ανατολής, καθώς δεν υπάρχει ακόμα το Σουέζ, καταλήγουν με καραβάνια στο λιμάνι της Σμύρνης, άρα περνάν από το Αιγαίο για να φτάσουν στον τελικό προορισμό τους. Επομένως και οι τρεις μεγάλες Δυνάμεις έχουν σοβαρούς λόγους να αναζητούν λύσεις που θα έφερναν την ειρήνη στην περιοχή και θα επέτρεπαν στο εμπόριο να διεξάγεται κανονικά.

Υιοθετώντας αυτήν την οπτική ξεφεύγουμε από τη λογική της «ξενοκρατίας» και των ποικίλων παραλλαγών της. Επειδή απλούστατα κάθε κράτος, ισχυρό είτε ανίσχυρο, σχεδιάζει την πολιτική του πορεία σύμφωνα με τα δικά του συμφέροντα· αυτό σημαίνει πως επιχειρεί και να τα επιβάλει, με τη βία ή με τις σωστές του επιλογές – ανάλογα με τις δυνατότητές του.

Η Επανάσταση οργανώθηκε, ως γνωστόν, από τη Φιλική Εταιρεία. Η πολιτική των Φιλικών ήταν σταθερά ευρωπαϊκή· ίσως όμως εκείνο «που έγινε στην Πίζα», η σύνδεση της Επανάστασης με τον ριζοσπαστισμό αγγλο-ρομαντικής έμπνευσης, και που εκφράστηκε με τις πολιτικές επιλογές του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, να την έφερε στην προοδευτική πρωτοπορία της Ευρώπης. Και πάντως, ανεξάρτητα από τον Μαυροκορδάτο, η πρώτη πράξη του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, όταν ο επαναστατικός στρατός μπήκε στην Καλαμάτα, ήταν να εκδώσει μια προκήρυξη «Προς τας Ευρωπαϊκάς Αυλές», προς τις κυβερνήσεις, δηλαδή: «Η γλώσσα μας τώρα μεγαλοφώνως φωνάζει και κάμνει ν' αντηχεί το γλυκύτερο όνομα της ελευθερίας! Εν ενί λόγω απεφασίσαμεν ή να ελευθερωθώμεν ή να αποθάνωμεν. Διό και παρακαλούμεν την συνδρομήν όλων των εξευγενισμένων ευρωπαϊκών εθνών», κλπ. Και σ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα εκπρόσωποι της επαναστατικής κυβέρνησης κινούνταν στο Λονδίνο, στο Παρίσι, στη Γενεύη και αλλού, αναζητώντας ενισχύσεις, χρήματα, οπλισμό, τα περίφημα δάνεια – το μεγαλύτερο διπλωματικό μας επίτευγμα.

Μαζί και ο πανευρωπαϊκός και αμερικανικός φιλελληνισμός. Ο Φιλελληνισμός είναι το φαινόμενο που είχαμε πει ότι θα αναφερθούμε. Και ο Φιλελληνισμός στηρίζεται σε δύο ποδάρια· το ένα ήταν το κύρος της αρχαίας ελληνικής δόξας, το άλλο οι δυστυχίες των επαναστατημένων –Χίος, Μεσολόγγι, τα κορυφαία περιστατικά–, και πλάι στις σημαντικές νίκες των πρώτων χρόνων, η αντοχή –πάλι– των απόλεμων, των γέρων, των γυναικών, των παιδιών, που δεν προσκύνησαν, κλπ. Αλλά υπήρχε κι ένα τρίτο στήριγμα, εξίσου γερό, ίσως και το πιο γερό: ο Φιλελληνισμός είναι η

«δημοκρατική», ως την πούμε έτσι, αντιπολίτευση των ευρωπαϊών αστών στις απόλυτες μοναρχίες. Δυο λόγια για να συνεννοηθούμε: η «Ιερά συμμαχία» των ηγεμόνων στηρίζει όλους τους ηγεμόνες, αλλά εδώ βρίσκεται το αδύνατό της σημείο: ο ηγεμόνας είναι μουσουλμάνους και οι εξεγερμένοι χριστιανοί. Εκεί πατούν οι αστοί για να αντιπολιτευτούν τους ηγεμόνες τους. Εκεί ποντάραμε κι εμείς, κι έτσι κερδίσαμε τις ευρωπαϊκές αυλές.

Αυτά ως εισαγωγή. Περνάμε τώρα στο κυρίως θέμα μας, στο πολιορκημένο Μεσολόγγι. Οδηγός μας θα είναι ένας τριαντάρης, έμπορος ως το 1821, που εμπλέκεται και οργανωτικά και στρατιωτικά στην αποτυχημένη εξέγερση του Ολύμπου το 1822. Τα βιογραφικά του με δυο λόγια· έχει τελειώσει τις πολύ βασικές σπουδές, να πούμε δημοτικό, άρα ανήκει στο 10% των πιο μορφωμένων, είναι από πλούσια οικογένεια, και το 1821 ζούσε με τον πατέρα του στις Σέρρες, που δεν εξεγέρθηκαν· οι Κασομούληδες διέφυγαν και έλαβαν όλοι μέρος στον Αγώνα – ο πατέρας, γέρος για τα μέτρα της εποχής, πολεμάει κι αυτός στη Νάουσα το 1822 και σκοτώνεται, τα άλλα δύο αδέρφια του είναι και αυτά στο Μεσολόγγι, κι ο ένας σκοτώθηκε στην έξοδο. Ο δικός μας, ο Νικόλαος έχει συνδεθεί από το 1822 με τον Νικόλαο Στουρνάρη, καπετάνο των αρματολών του Ασπροποτάμου, ορεινή περιοχή, η κοιλάδα του Αχελώου ανάμεσα στην Πίνδο και το Μακρυνόρος, γραμματικός του, αλλά και κάτι σαν πρωτοπαλίκαρο· ο Στουρνάρας θα βρεθεί κι αυτός με τους στρατιώτες του στο Μεσολόγγι, και θα σκοτωθεί κατά την έξοδο.

Λέω προτού ξεκινήσουμε να διαβάσουμε μαζί ένα πολύ μικρό απόσπασμα, για ν' αποκτήσετε μια εικόνα από τον απλό και φιλικό για τον αναγνώστη τρόπο με τον οποίο γράφει ο Κασομούλης: [ΠΡΩΤΟ ΧΗΡΙΟ] *Ο σκοπός του Κιουταχή ήταν να προχωρήσει έως να φθάσει εις το [εδικόν μας] ύψωμα, ώστε να ξανοίξει τα πλευρά του φρουρίου, και τότες να στήσει τα πολυβόλα ψηλά εις τον προμαχώνα του, και να μας διώξει από το οχύρωμα, να μας υστερήσει το νερόν, και υποχωρούντες, να ορμήσουν καθ' ημών. Επειδή απότυχεν εις τας εφόδους του, αυτό τον συμβούλευσαν οι μηχανικοί. Δεν ήξευραν όμως την τέχνην της φρουράς, και απατήθησαν. Η φρουρά είχε συνηθίσει να βαστά το τσαπί, το φκυάρι και το ντουφέκι εις το χέρι. [Ο,τι ημπορούσε] να δίδει άνεσιν εις τον εαυτόν της, ήταν να τρέχει από τον πόλεμον εις την εργασίαν, και από την εργασίαν εις τον πόλεμον. Ιδού η διασκέδασίς των, και το σπαθί εις την μέσην –ή το γιαταγάνι εις το ζωνάρι, με τες πιστόλες– να έχει σιμά του το πετσι (τομάρι) να ζυμώνει, να ψήνει το ψωμί, το γουδί δια την σκορδαλιάν του (να δροσίζεται), να μαγειρεύει κανένα ψαράκι, εις την θέσιν του, και νύκτα-ημέρα ακουράστως να εργάζεται.*

Αξιωματικοί, στρατιώται, αμίμητοι δια την καρτερίαν, αμίμητοι δια την αφοβίαν, αμίμητοι δια την κακοπάθειαν και κόπους, αμίμητοι δια την ομόνοιάν των τότες, δεν ήξευρεν με τί να τους παρομοιάσει κανένας. Ημπορούσες να τους παρομοιάσεις με τα πλέον άγρια ζώα –τα πλέον τρομερά και σκληρά, την ώραν του πολέμου με τους εχθρούς– και αγγέλους αναμεταξύ των. Δεμένα τα μανίκια των υποκαμίσιων των όπισθεν εις τες πλάτες, με τους βραχίονας έξω, τρέχοντες να δώσουν βοήθειαν όπου ακούγεται αυξανόμενος ο πόλεμος· έτρεχαν ωσάν τυφλοί εις την φωτιάν. Αυτός ήταν ο χαρακτήρ ο πολεμικός. Η παραμικρά δραστηριότης να ακολουθούσεν, ως προς τον ντουφεκισμόν εις κανέναν των προμαχώνων, αφήναν όλοι τα γουδιά τους, τους τεντζερέδες, τα πετσιά, την καλύβα, την κάπα, και έτρεχαν αφρισμένοι να πιουν αίμα. Οι τοποθετημένοι εις εκείνον τον προμαχώνα, μόλις πυροβολούσαν το πρώτον, και πλέον η συρροή δεν τους έδιδεν αράδα να πυροβολήσουν κατά των εχθρών.

Παύοντας ο δραστήριος πόλεμος, εδιηγείτο ο καθείς τα παράξενα της συμπλοκής· άλλος εδώ

γελούσεν, άλλος εκεί· άλλος λαλούσεν, άλλος τραγουδούσεν, άλλος χόρευεν, και επειδή οι Τούρκοι ήτον τόσο πλησίον και τα άκουγον, [η ευθυμία των] τους εσκήρυνεν, και λύσιαζαν περισσότερο, από την μανίαν των.

Τον πληγωμένον τον έπαιρναν αμέσως πέντε-δέκα συνδρόφοι του – τον συνόδευαν χαιρόμενοι. Η μεγαλυτέρα αισχύνη ήτον να δακρύσει ή να κλαύσει· ή να παραπονεθεί ο πληγωμένος, ή να ειπεί αχ, τον πονεί! Υβριζαν περισσότερο οι πληγωμένοι, διότι δεν ήτον εις κατάστασιν να πάρουν το δίκαιόν τους, παράγγελναν τους άλλους να το πάρουν (να εκδικηθούν δηλαδή). Αν φονεύετο κανένας, άκουγες όλους: «Γάμος χωρίς σφαχτά δεν γίνεται». Τούτο είναι κοινή παροιμία εις τα παλικάρια των Ελλήνων παλαιόθεν. Τον έθαπταν, τον συγχωρούσαν, και πάλιν την εργασίαν και τον πόλεμον, αμέσως. (Οι πληγωμένοι απέθνησκον.)

Ο πόλεμος είχε καταντήσει εις την ακοήν ωσάν μία μουσική, και τόσο είναι αληθινόν, ώστε αν κανένα μεσημέρι από την ζέστην έπαυαν τα δύο μέρη, ήτον το παν εις αθυμίαν.

Περνάμε τώρα σε κάποιες καταστάσεις που εμένα τουλάχιστον μ' εντυπωσίασαν. Πρώτα-πρώτα πόσο ισχυρή ήταν η διαφοροποίηση ανάμεσα σε κοινωνικά ανώτερους και κατώτερους. Η ζωή του αρχηγού άξιζε πολλές φορές παραπάνω από τη ζωή του απλού στρατιώτη· η τιμή του, ακόμα πιο πολλές. Αυτό το βλέπουμε ξεκάθαρα από το πόσο προφυλάγονταν οι καπετάνοι: όταν, πολύ συχνά, οι πολιορκημένοι έβγαιναν από τα τείχη και ορμούσαν εναντίων των Τούρκων, οι καπετάνοι δεν έβγαιναν μαζί με τους άντρες τους – κι αυτό είναι κάτι που συνήθως αποσιωπάται· άλλωστε κι ο Κασομούλης μόλις που το ψιθυρίζει μια στιγμή, και κατόπιν το διαγράφει – θα το σχολιάσω και παρακάτω. Άλλο τεκμήριο, οι άνισες ποινές για το ίδιο παράπτωμα· ας δούμε μια περίπτωση. Ένας καπετάνος απελευθέρωσε κρυφά μια νύχτα κάποιους Τούρκους αιχμαλώτους, δεν ξέρουμε για ποιον ακριβώς λόγο. Φυσικά δεν το έκανε ο ίδιος, έβαλε ένα στρατιώτη του να το κάνει. Λοιπόν, ο καπετάνος απλώς υποβιβάστηκε στρατιωτικά, ενώ ο στρατιώτης κρεμάστηκε. Και από την αφήγηση του Κασομούλη δεν διακρίνουμε πως αυτό θεωρήθηκε αδικία.

Μια δεύτερη διάκριση: αυτή ανάμεσα στους Σουλιώτες και τους άλλους –Ρουμελιώτες, Ηπειρώτες, Μεσολογγίτες. Κι αυτή θεωρείται κάπως αυτονόητη κι από τον Κασομούλη, ωστόσο είχε αρχίσει να προκαλεί αντιδράσεις – οι έχθρες και οι αντιπαλότητες που γεννούσαν οι υψηλότερες αμοιβές, που μπορεί να υποχωρούσαν ενίοτε, μα το αγκάθι της διχόνοιας δεν χάθηκε ποτέ.

Η τρίτη διάκριση στο εσωτερικό της κοινωνίας ήταν η κατώτερη θέση των γυναικών. Δεν μας εκπλήσσει βέβαια διόλου· αν κι εδώ φτάνει έως τη φρικτή σκέψη να σκοτώσουν όλες τις γυναίκες πριν την Έξοδο. Αυτό πρέπει να το συνδυάσουμε βέβαια με την τρομακτική εξοικείωση με τον θάνατο, που τη βίωσαν όλοι – και οι πολεμιστές περισσότερο. Αυτό το συναίσθημα, το «ποιος ζει και ποιος πεθαίνει» πρέπει να ήταν κοινό σε πολιορκημένους και πολιορκητές, και για τους πρώτους το πιο βίαιο ταίρι της πείνας. (Μικρή παρένθεση: το ζήτημα του ανεφοδιασμού σε τρόφιμα, της τρομακτικής πείνας –φαγώθηκαν άλογα, μουλάρια, γάτες, σκύλοι, ποντίκια, φαίνεται ακόμα και σκοτωμένοι εχθροί– το αφήνω στην άκρη, ακριβώς επειδή είναι το πιο γνωστό.)

Ετούτες οι κοινωνικές ανισότητες, όπως και οι σκληρές ιεραρχίες, υπήρχαν βέβαια και στα χρόνια της τουρκοκρατίας, όπως άλλωστε και σε πάρα πολλές κοινωνίες. Και αυτό που έχει πιο ενδιαφέρον είναι ότι συναντάμε και τις αντίρροπες τάσεις, τάσεις που είναι το καινούριο – αυτό που γεννιέται με τη Επανάσταση. Ένα, η συλλογική πολιτική ηγεσία, μια τριμελής Διευθυντική Επιτροπή, υπεύθυνη για τη Δυτική Στερεά Ελλάδα, διορισμένη από κυβέρνηση η οποία είχε εκλεγεί με δημοκρατικές διαδικασίες.

(Μπορεί για τα δικά μας σημερινά μάτια ετούτες οι διαδικασίες να παρουσιάζουν αμέτρητα τρωτά σημεία, αλλά ήταν το πρώτο φανέρωμα δημοκρατίας σ' ολόκληρη την ανατολική Ευρώπη.)

Έπειτα οι ίδιοι οι σημαντικοί «οπληρχηγοί», όπως ονομάζει τους «στρατηγούς» ο Κασομούλης, είχαν συγκροτήσει μια άτυπη Στρατιωτική Επιτροπή, που συνεδρίαζε για το καθετί – μια συλλογική αρχηγία.

Τρίτο, και σίγουρα το πιο αξιοπρόσεχτο, η δημιουργία μιας «αδελφότητας», όπου συσπειρώθηκαν δευτερεύοντες καπεταναίοι, απλοί στρατιώτες και Μεσολογγίτες, και της οποίας, όχι τόσο η δράση, όσο η ύπαρξη και η επιρροή, φανερώνουν πως οι αγώνες έχουν αναδείξει καινούριους πόλους εξουσίας, πιο άμεσα δημοκρατικούς, πόλους που προέκυψαν από εμπειρίες της Ευρώπης. Εξηγούμαι. Περί τα μέσα Νοεμβρίου 1825 η άνιση κατανομή τροφίμων είχε εξοργίσει πολλούς, ιδίως τους δευτερεύοντες καπεταναίους, αλλά και στρατιώτες. Με την πρωτοβουλία λοιπόν ενός νεαρού οπληρχηγού από τη Χειμάρρα της Βορείου Ηπείρου, του Σπυρομίλιου, μεγαλωμένου στη Νάπολη της Ιταλίας, και την πολύ ενεργή συμμετοχή του Ελβετού Μάγερ, που ήταν ο εκδότης της εφημερίδας που τυπωνόταν στο Μεσολόγγι από τις αρχές του 1824 έως το Φεβρουάριο του 1826 όταν μια βόμβα έπεσε στο κτίριο που στεγάζονταν τα μηχανήματα, με την πρωτοβουλία λοιπόν κάποιων Ευρωπαίων ή ευρωπαϊοθρεμμένων, οι δυσαρεστημένοι από την εξουσία που είχαν αποκτήσει οι Σουλιώτες και οι παλιοί αρματολοί συνέπηξαν την «Αδελφότητα Φιλοδικαίων», όπως την ονόμασαν, και δοκίμασαν ν' αμφισβητήσουν την ισχύ της Στρατιωτικής Επιτροπής. Ξέρουμε και από τον Κασομούλη (που δεν συμμετείχε, ούτε του άρεσε η ιδέα), καθώς και από άλλους, πως η πρωτοβουλία ετούτη έγινε ευρύτερα αποδεκτή.

Θα σταθώ τώρα σε δύο ζητήματα που θέλω να τα προσέξουμε. Το πρώτο, μια φράση του Κασομούλη: «Δεν δύναμαι να αποσιωπήσω και την ανδρείαν τούτων των Τουρκών, εκτός μόνον οπού δεν εργαζονταν, ειδέ τας λοιπάς κακοπαθείας ημών όλας τας υπόφερναν χωρίς αγανάκτησιν και με μεγάλην επιμονήν». Νομίζω πως ετούτη η μαρτυρία του αυτόπτη, που έζησε στο πετσί του όλες τις «κακοπάθειες», αρκεί για να ανατρέψει τα όσα ακούμε από τους κάθε λογής πανηγυριστές της ελληνικής λεβεντιάς. Τα οθωμανικά στρατεύματα δεν ήταν δειλά· απλώς γι' αυτούς τους ανθρώπους η «νίκη» δεν θα σήμαινε τη μετάβαση σ' ένα νεωτεριστικό καθεστώς με περισσότερα δικαιώματα, ηθικά και υλικά, και ο πόλεμος δεν ήταν όρος επιβίωσης. Αυτή τη λεπτομέρεια –μόνο λεπτομέρεια δεν είναι!– θα μπορούσαμε να τη συζητήσουμε στο τέλος.

Το δεύτερο ξεκινά από μια φράση, στην αρχή-αρχή του κειμένου μας: «Πατήσας εις το έδαφος, με εφάνη ότι εμβήκα εις μίαν πανήγυριν» – αρχικά μάλιστα ο Κασομούλης είχε γράψει «εις τον παράδεισον», αλλά σωστά θεώρησε εμφατικότερο το «πανήγυριν». Είμαστε βέβαια μόλις λίγες μέρες μετά από μια πολύ σημαντική νίκη των πολιορκημένων, αλλά αυτή η αίσθηση ανάτασης και ενθουσιασμού πρέπει να ήταν κοινή σε στρατιώτες και πολίτες και ν' αποτελούσε το ειδοποιό χαρακτηριστικό της πολιορκίας. Στο φύλλο της 20^{ης} Μαΐου 1825 των *Ελληνικών Χρονικών*, της εφημερίδας που αναφέραμε λίγο πιο πριν, διαβάζουμε για τα γεγονότα της 18^{ης} Ιουλίου 1825: «Αι βόμβαι του εχθρού ερίφθησαν την νύκτα ταύτην με μεγάλην πομπήν. Αι τέσσαρες λουμβάρδαι του και τα κανόνιά του όλα εσύροντο διά μιας και ταχύτατα. Τούτο δεν εξέπληξεν όμως ποσώς τους στρατιώτας μας· καταφρονούντες ούτοι τόσον την κατά κάθετον όσον και τον οριζόντιον πυροβολισμόν του», του Κιουταχή, «εγέλων και διεσκέδαζον. Και τωόντι πας άνθρωπος απαθής οφείλει να επιβεβαιώσει ότι πάντες οι εις το περιτείχισμα του Μεσολογγίου Έλληνες δεν παριστάνουν μορφήν ανθρώπων από τόσον στενόν πολιορκισμόν κλεισμένων, αλλά μάλλον φαίνονται ως να είναι συναγμένοι εις πανήγυριν». Και πολλά χρόνια αργότερα, γράφοντας ο Σπυρομίλιος τ'

Απομνημονεύματά του, θυμάται σε στιγμιότυπα της ίδιας εποχής, τους αντίπαλους να συνομιλούν και ν' αλληλοπειράζονται: οι Έλληνες «επιφόρτωνον τους Τούρκους με μυρίους σαρκασμούς, οίτινες ήτον με πνεύμα όμως: όλη η φρουρά ήτο ως εις πανήγυριν, κανείς δεν εξιπάζετο από τας επιχειρήσεις των Τούρκων ή από το πολυάριθμόν των, αλλ' όλοι εξίσου εκαταγίνοντο να επιδιορθώνουν τα μέρη οπού χαλούσε το εχθρικόν βόλι, και μ' ανυπομονησία επερίμενον την παρά πολλών αυτομολησάντων Ελλήνων εκ του εχθρικού στρατοπέδου κηρυχθείσαν γενικήν έφοδον». Και λίγο παρακάτω, «ο ενθουσιασμός όλων αυτών των ανθρώπων ήτον απεριγράφτος. Ομοίαζον μάλλον εις ανθρώπους οπού ηγαίνουσι να εντρυφήσωσι εις πανηγύριον παρά εις μέλλοντας να πολεμήσωσι».

ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ

Η μακρά πολιορκία –ένας ολόκληρος χρόνος– και το επιστέγασμά της, η Έξοδος, μαζί και η εθελούσια θυσία γερόντων, γυναικών, ανάπηρων, στάθηκαν από πολλές απόψεις το μέγα αγκωνάρι του Αγώνα. Κράτησαν ψηλά το ηθικό και την εμπιστοσύνη που μπορούσαν να έχουν οι επαναστάτες στον εαυτό τους: περισσότερο ακόμα, με την κατάπληξη που προκάλεσαν στο ευρωπαϊκό κοινό συντέλεσαν στην αντιστροφή της στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων. Θα ήθελα ωστόσο να σταθώ σε μια άλλη πτυχή του πολιτικού βάρους της πολιορκίας, που τη συζητάμε πολύ λιγότερο: τον σταδιακό εξελληνισμό των επαναστατών.

Δεν έχω στον νου μου, εννοείται, φυλετικό εξελληνισμό, μολοντί οι αλβανόφωνοι Σουλιώτες θα μπορούσαν ενδεχομένως, σε διαφορετικά περιβάλλοντα και σε άλλου τύπου ιστορικές συνθήκες, να αφομοιωθούν από άλλα εθνικά σύνολα. Αυτό βέβαια μας φαίνεται σήμερα αδιανόητο: ένας μουσουλμάνος όμως Αρβανίτης το έβλεπε τότε αλλιώς. Όταν τον Σεπτέμβρη του 1828 ο Κίτσος Τζαβέλας έγραφε σ' έναν Αχμέτ Ντεπρεβίστα να παραδοθεί και να εγκαταλείψει τα Κράβαρα, μια περιοχή στη Αιτωλία, που είχαν γίνει πια τόπος ελληνικός, ο Αρβανίτης του ανταπαντούσε: «Πολλά λόγια δεν σου λέγω: σύρε από εκεί οπού ήλθες, ορφανέ, ότι σας λυπούμαι όπου εμείνατε τρεις Σουλιώται, και θα χαθείτε όλοι. Και δια τόπον ελληνικόν οπού τον λέγεις, εδώ τόπος είμαι εγώ, και νισαλά», ίνσαλα, με το θέλημα του Θεού, «θέλεις με γνωρίσεις ογλήγορα. Μωρέ Κίτσο, εγώ σε ηξεύρω Αρβανίτην ωσάν εμένα, εσύ πού στον διάβολο τα έμαθες αυτά τα ελληνικά, και εγώ δεν το ξέρω». Με το «πού στον διάβολο τα έμαθες αυτά τα ελληνικά», ο Αχμέτης δεν εννοεί τη γλώσσα, παρά τα περί «ελληνικού τόπου». Οριακά, κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συμβεί και στους βλαχόφωνους, στους οποίους άλλωστε ανήκε και η οικογένεια του Κασομούλη.

Ο γοργός εξελληνισμός των αλβανόφωνων και βλαχόφωνων πληθυσμών είναι φαινόμενο ομόλογο και παράλληλο με την εμφάνιση και εξίσου ραγδαία επιβολή της «εθνικής» συνείδησης, αρχικά σε μεμονωμένα άτομα –καλή ώρα ο Κοραής–, αργότερα και στους εγκαταστημένους στις ευρωπαϊκές παροικίες πληθυσμούς. Από τις παροικίες άλλωστε ξεκίνησε και πήρε υπόσταση η ιδεολογική και πρακτική οργάνωση της εθνικής εξέγερσης (βλέπε Φιλική Εταιρεία).

Με την κήρυξη της Επανάστασης η ένταξη των ορθόδοξων χριστιανών στην ελληνική εθνική συνείδηση απέκτησε μαζικό χαρακτήρα. Αυτό ωστόσο που χρειάζεται να τονιστεί με έμφαση, είναι πως δεν στάθηκε για όλους άμεση και μονής κατεύθυνσης: σήμερα κάποιοι επαναστατούσαν, σήκωναν την ελληνική σημαία, αν όμως αύριο τα πράγματα ζόριζαν, ορισμένοι έκαναν πίσω, προσκυνούσαν, για να ξανασηκώσουν μεθαύριο πάλι τ' άρματα.

Και –εδώ είναι το κρίσιμο σημείο– οι συνθήκες της πολιορκίας συνέβαλαν καθοριστικά στο να προκύψει μια ριζική τομή στις συμπεριφορές ιδίως κάποιων ισχυρών καπεταναίων, μια τομή που τους ώθησε αποφασιστικά προς το νεωτερικό μόρφωμα του εθνικού –κι ενταγμένου σε ένα

δημοκρατικό ιδεολογικό πλαίσιο– κράτους, μηδενίζοντας ακριβώς εκείνες τις δυνατότητες που διέθεταν πριν το 1821 στο οθωμανικό καθεστώς. Με μια πιο συνθηματική ορολογία, θα έλεγα πως αυτοί οι ισχυροί καπετάνοι προσήλθαν στο Μεσολόγγι ως εξεγερμένοι οθωμανοί χριστιανοί ορθόδοξοι, και πριν πραγματοποιηθεί η Έξοδος είχαν μετατραπεί σε πολίτες της Ελλάδας – να πω και Ευρωπαίοι; νομίζω, ναι.

Είπα ισχυροί καπεταναίοι· θα στηριχτώ παραδειγματικά στις περιπτώσεις του Νότη Μπότσαρη, που αντιπροσωπεύει κατά κάποιον τρόπο το σύνολο των Σουλωτών, και του Νικολού Στουρνάρη – αρχίζω μάλιστα από αυτόν.

Πριν το 1821 ο Στουρνάρης είχε το αρματολίκι Ασπροποτάμου· αρματολίκι που οι Στουρναραίοι το κρατούσαν από το 1785 – κοντά μισός αιώνας. Ήταν και πολύ πλούσιος· τα κοπάδια του, κυρίως γιδοπρόβατα, έφταναν τις εφτά με οχτώ χιλιάδες κεφάλια – μια απ' τις πιο γερές οικογένειες λοιπόν, με μεγάλο κύρος σε χριστιανούς και μουσουλμάνους. Κατά τον Κασομούλη ο Στουρνάρης κατεβαίνει στα νότια –παίρνοντας μαζί και τα κοπάδια του– τον Αύγουστο του 1823, και καταλήγει στο Μεσολόγγι. Ωστόσο ο αδελφός του Στέριος, ενώ αρχικά κατέβηκε κι αυτός στο Μεσολόγγι, το εγκατέλειψε γρήγορα και γύρισε να ξαναπροσκυνήσει, κρατώντας το πατροπαράδοτο αρματολίκι – οικογενειακές στρατηγικές, πιθανότατα.

Μέσα στο Μεσολόγγι ο Στουρνάρης κρατούσε μία από τις πρώτες θέσεις μετά τον Νότη. Και, όταν στις αρχές της πολιορκίας, προς τα μέσα Ιουλίου 1825, οι ελλείψεις σε τρόφιμα και πυρομαχικά δυσκόλεψαν τους πολιορκημένους, ο Κιουταχής το εκμεταλλεύτηκε και τους πρότεινε συνθηκολόγηση με ευνοϊκούς όρους. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Στουρνάρης, όπως κι ο Νότης, ήταν έτοιμοι να συμβιβαστούν – έτσι τουλάχιστον έγραφε στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο ο Μάγερ: «Ό,τι συνέβη με τις συνθήκες ήταν υπόθεση του Ανδρέα Ίσκου, του Νότη Μπότσαρη, του Στουρνάρη· οι στρατιώτες ήθελαν τότε πρώτα να σκοτώσουν αυτούς τους καπετάνους, και μετά να πεθάνουν με τα όπλα στο χέρι», και «ποτέ δεν έχω δει καλύτερους στρατιώτες και πιο άθλιους καπετάνους, οι στρατιώτες σαν λιοντάρια και οι καπετάνοι (όπως ο Νότης Μπότσαρης, ο Στουρνάρης) σαν λύκοι». Μπορεί ετούτες οι βαριές καταγγελίες να μη στέκονταν –η πένα του Ελβετού δεν δίσταζε να κατακρίνει–, και πάντως δεν διασταυρώνονται, αλλά είναι αρκετά πιθανό κάπως έτσι να σκεφτόταν ο Στουρνάρης, όπως και οι άλλοι πρωτοκαπεταναίοι. Με μια καλή συνθήκη θα κρατούσαν το κύρος τους και θα μπορούσαν να επανενταχθούν είτε στην ελεύθερη ελληνική κοινωνία είτε στην οθωμανική – ακριβώς όπως όλοι οι Ρουμελιώτες αρματολοί με τα «καπάκια», τα μισοαληθινά-μισοψεύτικα προσκυνήματα. Ποιος θα προστάτευε όμως τους απλούς στρατιώτες ή τους Μεσολογγίτες, αν οι αντίπαλοι καταδολιεύονταν τα συμφωνημένα;

Για να ολοκληρώσουμε με τον Στουρνάρη, όταν τον Αύγουστο του 1824 ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος οργάνωνε το ελληνικό στρατόπεδο στη Δυτική Στερεά Ελλάδα, ο καπετάνος, ενώ είχε επιστρέψει προσωρινά στο αρματολίκι του, παρέμενε ενταγμένος στον εθνικό στρατό και πληρωνόταν από το ανεξάρτητο κράτος. Ας προσέξουμε με ποιον τρόπο αιτιολογούσε ετούτη την κίνηση: έγραφε στον Κασομούλη, που είχε φτάσει κοντά στον Μαυροκορδάτο και τον αντιπροσώπευε: «Δεν θέλω τους μισθούς δι' άλλον λόγον, παρά να πιστεύσουν οι υπό την οδηγίαν μου στρατιώται ότι υπάρχομεν έθνος, καθώς και οι γείτονες Έλληνες και Τούρκοι» και ο γραμματικός του προσθέτει «Το πνεύμα της αναφοράς απόβλεπεν [...] να στείλει», ο Μαυροκορδάτος, «έν μικρόν μέρος των μισθών όχι δι' άλλο, παρά να ακουσθεί ότι το Έθνος μας έχει χρήματα και πληρώνει μισθούς». Διπλό παιγνίδι άραγε κι εδώ; Και αφελής ή υπερβολικά καλόπιστος ο Κασομούλης;

Ο Νότης Μπότσαρης ήταν, αντίθετα από τον Στουρνάρη, φτωχός, και λοιπόν εξ ανάγκης φιλοχρήματος: το κύρος του όμως, και άρα η ισχύς του, ήταν πάνω από όλους όσοι είχαν κλειστεί στο Μεσολόγγι. Στην αρχή της πολιορκίας ο Νότης βρισκόταν στη φρουρά του Αιτωλικού, που είναι το νησάκι στο βόρειο τμήμα της λιμνοθάλασσας, και επειδή η κυβέρνηση του καθυστερούσε τη μισθοδοσία, «συνάξας χθες τους στρατιώτες του ήλθε μ' αυτούς εις το Επαρχεῖον ζητούντες τα σιτηρέσιά των», δηλαδή τα χρήματα που έπαιρναν για το καθημερινό τους φαΐ, «επιμόνως και με απειλές, ότι αν δεν πληρωθούν εις ρητήν εποχήν», αν δεν οριστεί η ημερομηνία, «έχουν να τα πάρουν με το χέρι τους και από την χώραν», από τους κατοίκους δηλαδή, «όπως ημπορέσουν. Και εις τόσην αυθάδειαν έφθασαν ώστε εξεφώνησαν και τοιούτον λόγον, ότι εκ του εναντίου θέλουν τα λάβει από τον Κιουταχή». Αυτά τα γράφει στις 13 Μαΐου 1825 ο έπαρχος του Αιτωλικού προς τη Διευθυντική Επιτροπή, η οποία τα κοινοποιεί (μαζί με άλλα επιβαρυντικά στοιχεία) στην κυβέρνηση. Εδώ να θυμηθούμε πως οι Σουλιώτες πριν το 1821 συμπεριφέρονταν ως κανονικοί μισθοφόροι: το 1820 εντάχθηκαν στα σουλτανικά στρατεύματα που πολιορκούσαν τον Αλή πασά, αλλά κατόπιν διόλου δεν δίστασαν να συμμαχήσουν με τον πατροπαράδοτο εχθρό τους και να περάσουν στον δικό του στρατόπεδο. Σημειώνω επίσης ότι η Διευθυντική Επιτροπή ενδέχεται να είχε πρόσφατα αποδώσει στον Νότη τα σιτηρέσια του Απριλίου.

Μέσα στον Μάιο ο Νότης Μπότσαρης μεταφέρεται, μαζί και με άλλους καπετάνους στο Μεσολόγγι, που πολιορκείται ολοένα και πιο στενά, και έναν μήνα μετά, όπως είδαμε, ο Κιουταχής θεώρησε τη στιγμή κατάλληλη για τον στόχο του. Ακούμε τώρα τον Αρτέμη Μίχο, τέκνο γερού ηπειρώτικου σογιού, μαχητή από την αρχή του Αγώνα, και εικοσάρη περίπου όταν άρχισε η πολιορκία. Γράφει στα συνταγμένα πολύ αργότερα απομνημονεύματά του: «Ολίγοι τινές των διασημοτέρων σωματαρχών», των σημαντικών δηλαδή καπεταναίων, «δελεασθέντες εξ ενός από τας επικερδείς υποσχέσεις τας οποίας ο πολιορκητής υπέσχετο [...] ήρχισαν να αμφιταλαντεύονται περί του πρακτέου και ως επί το πλείστον έκλιναν εις την παραδοχήν των συνθηκών και μάλιστα εις εξ αυτών, ο γεροντότερος», δηλαδή ο Νότης Μπότσαρης, «είχεν εις χείρας του ετοιμήν την συνθήκην δια να ενεργήσει την υπογραφήν της. Τούτο εννοήσαντες οι πρόκριτοι Μεσολογγίται και οι σωματάρχαι των εντοπίων Μήτρος Δεληγεώργης και Αθανάσιος Ραζηκότσικας, ως και οι λοιποί σωματάρχαι της φρουράς», οι πιο δεύτερο καπετάνοι, «λαβόντες δε μεθ' εαυτών και τους σωματάρχας Λάμπρον Βέικον και Νικόλαον Ζέρβαν, διά τινος, ως λέγουσιν, μυστικής χρηματικής προσφοράς, χορηγηθείσης εκ μέρους των εντοπίων Μεσολογγιτών, επαρουσιάσθησαν θαρραλέως εις την κρίσιμον στιγμήν και, απειλήσαντες τους κλονισθέντας, έδωκαν εις τον πολιορκητήν διά του σωματάρχου Γεωργίου Βάγια την οριστικήν ταύτην και πατριωτικοτάτην απάντησιν»· δηλαδή, μόνο με έφοδο θα πάρεις το Μεσολόγγι.

Τις δύσκολες και κρίσιμες ετούτες συζητήσεις τις αναφέρει και ο Σπυρομίλιος, κι εμπλέκει τα ίδια περίπου πρόσωπα, αν και στη δική του αφήγηση, γραμμένη κι αυτή, όπως και του Μίχου, περί τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ο Νότης Μπότσαρης δεν φαίνεται να εμπλέκεται, ενώ ως κύριος μεσολαβητής, με το αζημίωτο βέβαια, εμφανίζεται ένα άλλος σημαντικός καπετάνος. Και από μια απολύτως αντικειμενική πηγή, τους οικονομικούς λογαριασμούς της Διευθυντικής Επιτροπής, μαθαίνουμε πως δόθηκαν 1.000 γρόσια στον Λάμπρο Βέικο «δια να ανατρέψει τα σχέδια της ομιλίας με τον Τούρκον, δώρον», άλλα τόσα στον Γεώργιο Κίτσου, 500 στον Νικόλαο Ζέρβα, 250 στο Απόστολο Κουσουρή, και 50 στον Κίτσο Πάσχο, αξιωματικό του Νότη και συγγενή του.

Ας προσπαθήσουμε τώρα να εντάξουμε ετούτες τις συμπεριφορές στις πραγματικότητες και τις αξίες της εποχής. Ξεκινάω από τα ποσά, 1.000 ο Βέικος, 500 ο Ζέρβας, 250 ο Κουσουρή. Η στρατιωτική

ιεραρχία, που φαινόταν βέβαια και από τους στρατιώτες του καθενός, αποτιμημένη σε χρήμα. Μια κοινωνία χωρίς θεσμούς και νόμους, που ξέρει όμως πολύ καλά πόσο αξίζει το κάθε μέλος της: τόσα χρειάζεσαι για να εξαγοράσεις έναν φημισμένο οπλαρχηγό, όπως τόσα για να εξαγοράσεις τον πασά, τον μητροπολίτη (αν χρειάζεσαι, ας πούμε, διαζύγιο), κι αν το ποσό είναι μεγάλο, μπορεί να αλλάξεις και μια βασιλική διαταγή. Με τη σειρά του ο σουλτάνος, ο πασάς, ο κάθε οπλαρχηγός χρειάζεται χρήματα για δωρεές –ιδρύματα, νοσοκομεία, βρύσες, βακούφια–, για να αυξάνει με αυτά το κύρος του, για να δωροδοκεί ανώτερους και κατώτερους, ή απλώς για να πληρώνει τους στρατιώτες του. «Σας είναι γνωστόν», έγραφε στις 16 Αυγούστου 1825 προς την κεντρική Διοίκηση ο Νότης, «ότι αν ημείς χάσομεν το καθημερινόν σιτηρέσιον και μισθόν δια τα οποία θυσιαζόμεθα, τί άλλο πλέον μας μένει και ποίαν ελπίδα να έχομεν; εις τα αμπέλια μας; ή εις τα χωράφια και σπίτια μας; Ημείς σας είναι γνωστόν ότι δια όλα αυτά έχομεν τα άρματα», τα όπλα μας, «και από αυτά ελπίζομεν να ζήσομεν, να ενδυθόμεν, ενοίκια να πληρώσωμεν, γυναικόπαιδα να φυλάξομεν».

Ακούσαμε τα δεδομένα, ας τα εντάξουμε τώρα στην κοινωνία της εποχής. Οι ισχυροί χρειάζονται χρήματα για να διατηρήσουν την εξουσία τους –και στα μάτια των ανθρώπων τότε αυτό είναι και νόμιμο και ηθικό. Έτσι συμπεριφέρονταν λοιπόν και οι ισχυροί στρατιωτικοί ο Νότης, ο Βέικος, ο Στουρνάρης – και όχι μόνον αυτοί, ας θυμηθούμε, τον Βαρνακιώτη, τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, όλους τους κατά καιρούς αληθινά ή ψευδώς προσκυνημένους. Το κρίσιμο σημείο, εκεί που τα πράγματα αλλάζουν, εκεί που αγγίζουμε τη νεωτερική κοινωνία, είναι το σημείο όπου η αίσθηση μιας «εθνικής» συλλογικής ευθύνης αρχίζει να ζυγίζει περισσότερο ή, έστω, το ίδιο. Ετούτη η αίσθηση δεν επιβάλλεται βέβαια μόνο από ηθικές αρχές, παρά και από την ανάγκη. Εάν όμως επικρατήσει η νεωτερική συνείδηση, τότε παράγει και στάσεις ηθικές: οι άνθρωποι αρχίζουν να συμπεριφέρονται ως περήφανοι πολίτες του εθνικού κράτους· δεν καταδέχονται να υποταχτούν στον εχθρό, και το ελεύθερο φρόνημα δεν κοστολογείται.

Προσοχή όμως. Από τη στιγμή που ο καπετάνος συμπεριφέρεται έτσι, μηδενίζει τις δυνατότητες να συνδιαλλαγεί ξανά με τους Οθωμανούς, ενώ αυξάνει το ηθικό του κύρος στο καινούριο καθεστώς (άρα και το ενδεχόμενο να αποκτήσει δύναμη, να εκλεγεί αύριο-μεθαύριο βουλευτής, στρατηγός κλπ.) ή τους τρόπους να κερδίσει χρήμα (νόμιμο, ή ως «δώρον»). Οι πράξεις του δεν είναι πια ενός εξεγερμένου Οθωμανού υπηκόου, δηλαδή ενός «πρωτόγονου επαναστάτη» –για να τον εντάξουμε με την οπτική του Έρικ Χόμπσμπάουμ στο παγκόσμιο φαινόμενο– που διαπραγματεύεται με μια αυθαίρετη εξουσία, παρά ενός πολίτη που συνδιαλέγεται με το κράτος του.

Αυτό το κεντρικό διακύβευμα για την επιτυχία του νεωτερικού στοιχήματος της Επανάστασης κερδήθηκε για πολλούς –Σουλιώτες και ισχυρούς καπεταναίους– κατά την πολιορκία του Μεσολογγίου. Αλλά όχι μόνο. Κερδήθηκε εξίσου και από τους απλούς στρατιωτικούς, όπως και από τους άμαχους, τους γέρους, τις γυναίκες. Η αίσθηση της υπεροχής ανέβασε ολωνών την περηφάνια στα ύψη· να πούμε από τα τέλη Ιουλίου του 1825 έως τα τέλη Φεβρουαρίου 1826; Να πούμε ότι τα καταλυτικά γεγονότα ήταν οι μεγάλες νίκες στις συγκρούσεις με όλους τους αντιπάλους (Αρβανίτες, Ανατολίτες, Αιγύπτιους, Γάλλους αξιωματικούς); Αυτές που έκαναν τον Κασομούλη, τον Σπυρομήλιο και τον Μάγερ να ζουν την πολιορκία σαν πανηγύρι, τον κόσμο όλο να την παρακολουθεί με αγωνία, και –τελικά– τις κυβερνήσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας ν' αποφασίσουν πως οι επαναστατημένοι Έλληνες είχαν κερδίσει το δικαίωμα να αποκτήσουν εθνικό κράτος.